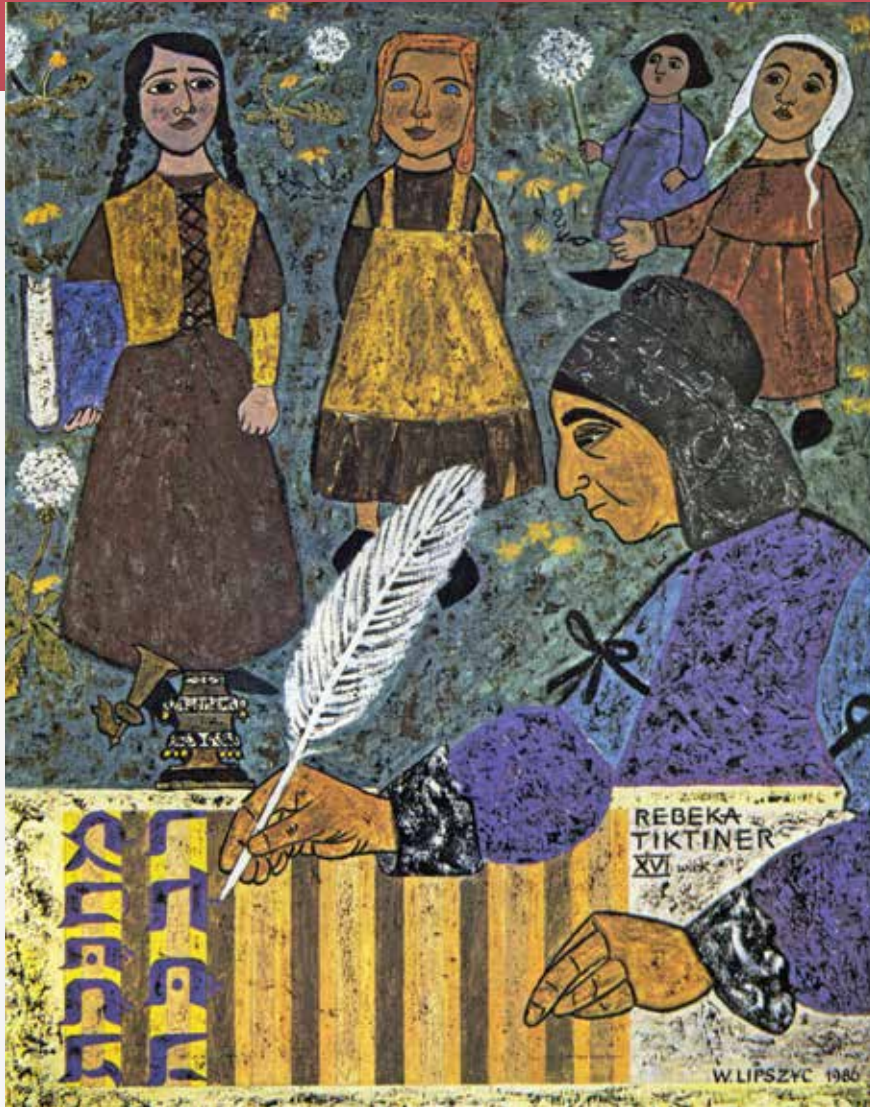

צרכניות הסדקית

חינוך בנות ונשים באשכנז בראשית העת החדשה

ימימה חובב

רבקה טיקטין - דרשנית, משוררת ומחברת הספר "מינות רבקה", סוף המאה ה-16 (ציור: ו' ליפשיץ)

תלמיד חכם בשל אי-ידיעת התשובה התעצמה כפליים משום שהמשיב היה - משיבה. ואכן, בחברה האשכנזית המסורתית בראשית העת החדשה נתפס תחום לימוד התורה כשייך בלעדית לעולם הגברי. התפיסה ההלכתית הקדומה שלפיה אסור, או לכל הפחות לא ראוי, ללמד בנות תורה - נותרה כשהייתה, ונשים שויכו דרך קבע וכשגרת לשון לאותן קבוצות של חסרי ידע דוגמת קטנים ו"עמי ארצות".

בספרו האוטוביוגרפי "יש מנחילין", סיפר ר' פנחס קצנלבוגן (1765-1691), על מקרה שאירע עת למד תורה בילדותו: הוא נשאל אז שאלה על הכתוב בפרשת שמות אך לא ידע להשיב עליה, "עד שבאתה הבת שהיתה למלמד הנ"ל אצל אמו"ז [אדוני מורי וזקני] הגאון זצ"ל ושמה בת שבע ע"ה, והיא היתה יודעת להשיב על אותה שאלה קטנה הנ"ל, ועל שהרע לי באמת על הדבר, איני רוצה להזכיר מה שהיתה השאלה" (יש מנחילין לר' פנחס קצנלבוגן, ירושלים תשמ"ו, עמ' קסב). המבוכה שחש אותו

(J.B. Camille Caurot, 1870; Metropolitan Museum of Art)

אישה קוראת ב"צאינה וראינה", ראשית המאה ה-20 (ארכיון יד ברצבי, אוסף זהבי)

ואילו רוב הבנות קיבלו את החינוך בביתן מאימותיהן; זאת בשל הערך המועט שהעניקה החברה לחינוך הבנות, בצד תפיסת הצניעות המסורתית שלפיה ראוי לה לבת לשהות כמה שפחות מחוץ לביתה ("כל כבודה בת מלך פנימה"). לא רק סדרי הלימוד של הבנות היו שונים מאלו של הבנים, אלא גם התכנים. הבנות רכשו את יסודות הקריאה בלשון הקודש – לצורך התמצאות בסידור ובחומש – אך לא מעבר לכך. לעתים קרובות רכשו גם את יסודות החשבון, וכן מלאכות שונות כמו תפירה או רקמה.

תפיסת החינוך של הבנות הייתה שונה לגמרי מתפיסת החינוך של הבנים. בעוד לימוד הבנים נחשב בעל ערך בפני עצמו – לימוד תורה "לשמה" – הרי שחינוך הבנות נשא בעיקרו אופי תכליתי: כזה שיאפשר להן להתמצא בסדרי הפולחן בבית או בבית הכנסת, ידע הלכתי – שאותו רכשו על פי רוב תוך צפייה באימותיהן, שימשו אותן בעתיד כשיידרשו לנהל משק בית, וידע מוסרי שנדרש להן עצמן וגם לצורך חינוכם העתידי של ילדיהן.

"אמרה הלכה לפני בחורים מופלגים"

מטבע הדברים נבדלו גם הנשים אלו מאלו בהתאם לשכבה החברתית שאליה השתייכו. בנות למשפחות רבניות, ששהו כל חייהן בסביבתם של למדנים, ספגו – לעתים קרובות אף בלי כוונה תחילה – ידע תורני עשיר: בדרך של האזנה ללימוד שנערך בביתן, שמיעה מתמדת של שיחת תלמידי חכמים, האזנה לדרשות שנישאו סביב שולחן השבת והחג וכן הלאה. היו מהן שאף רכשו שליטה בלשון הקודש ויכלו ללמוד בעצמן מתוך ספרי הקודש בעברית. ואכן, בקרב משפחות תלמידי החכמים היו נשים רבות שתוארו בידי סביבתן כלמדניות או מלומדות. היו מהן שאף דרשו דרשות בענייני מוסר או הלכה בפני בנות

חכמת נשים: החינוך לבנות, דרכיו ותכניו

אלא שהמצאות הייתה רחוקה מרחק רב מן התפיסות ומהדימויים שראו בנשים ציבור קל דעת וחסר ידע, ובפרט ידע תורני. ולראיה: אותה ילדה, בתו של מלמד דרדקים, שידעה לתת מענה לשאלה שבן למשפחה רבנית חשובה – ולימים בעל קריירה רבנית מרשימה – לא ידע להשיב עליה. עם זאת יש להדגיש כי בשונה מן הבנים, שעבורם התקיימה בקהילה מסגרת לימודים רשמית לכל הילדים ואף לבני העניים, הרי שעבור הבנות לא הייתה דרך מלך סלולה המציעה מערכת חינוך כוללת מקבילה, והדרכים שפילסו כדי לרכוש לעצמן ידע והשכלה היו על פי רוב דרכים צדדיות.

בהתאם לצו המקראי "ולמדתם אותם את בניכם", הקפידה הקהילה על כך שכל בניה ילמדו תורה מגיל רך, בין שלוש לחמש, ועד בסמוך לגיל מצוות. בני עשירים זכו ללמוד אצל מורים פרטיים, בניהם של למדנים מופלגים זכו לעתים ללמוד תורה מפי אבותיהם, ואילו כלל הילדים למדו ב"חדרים", שהפיקוח עליהם היה בידי הקהילה. בשנים אלו של חינוך יסודי רכשו הבנים את יסודות הקריאה לצורך שליטה בסידור התפילה ובחומש, ולאחר מכן עברו ללימוד יסודות הגמרא. בנים למשפחות אמידות או כאלו שהפגינו למדנות יוצאת דופן פנו בנעוריהם ללימוד בישיבה, שם העמיקו בעיקר בלימוד הגמרא במשך שנים אחדות. רק מיעוט מקרב אלו התמידו בלימוד גמרא ופוסקים בישיבה גם בבגרותם.

כאמור, מערכת פורמלית כוללת מקבילה ללימודי הבנות לא התקיימה בחברה המסורתית. אמנם היו קהילות לא מעטות שבהן למדו גם בנות בחדרים, לעתים אף בחדרים שלמדו בהם בנים, אלא שלימוד הבנות בחדרים נמשך תקופה קצרה מזו של הבנים. בנות אחרות למדו אצל מורים או מורות פרטיים,

והגבוה בחברה היהודית באשכנז, יכולות היו להעמיק בספרות שהייתה נגישה להן (ודאי בשבתות ובחגים) – וכך נפתחו בפניהן עולמות רחבים של ידע תורני.

יתרונותיו של חינוך הבנות

יוקרתו של החינוך שהוענק לבנות הייתה אמנם פחותה לאין ערוך מזה שהוענק לבנים: הן חסרו מערכת לימוד מסודרת; איש לא תלה בהן תקוות שיגיעו למעלה של למדניות; לימוד נערך בלשון הדיבור העממית, בידי שיוקרתה פחותה, ולא בלשון הקודש כפי שלמדו הבנים; הן למדו לימוד תכליתי ולא לימוד "לשמה"; והספרים שנכתבו עבורן הציגו להן מסקנות פסוקות, ולא מהלך למדני שלם של קושייה ותירוץ. עם זאת, דווקא בחסרונותיה של צורת הלימוד של הבנות היו כרוכות גם מעלותיה.

בחינה מדוקדקת של דרכי חינוך הבנים מעלה כי חינוך זה היה רצוף פגמים, שהותירו את מרבית הגברים בחברה המסורתית בעלי ידע תורני לוקה בחסר. רמת המלמדים הייתה נמוכה ביותר, שיטות הלימוד היו פגומות ולא שמרו על רצף בתוכני הלימוד או על התאמתם לרמת הלומדים. בכל חדר למדו תלמידים רבים ברמות ידע והבנה שונות, והזמן שהוקדש בפועל לכל אחד מהם לא היה רב. הלימוד בלשון הקודש, שגם רוב הבנים לא הבינו על בוריה, הקשה עליהם להבין את תוכני הלימוד, הלחץ הנפשי שהופעל עליהם להגיע להישגים לימודיים שיתק את חלקם, והעובדה שרק מעטים התמידו בלימודים בישיבה לאורך שנים גרמה לכך שרבים מהם שכחו את תלמודם במהלך שנות בגרותם. זאת ועוד, בדרך כלל לא זכו הבנים ללימוד שיטתי בתחום ההלכה, ואילו הבנות – שניהול משק הבית הוטל על כתפיהן – רכשו בטבעיות ידע הלכתי מאמותיהן בתחומי הכשרות, שמירת שבת, טהרת המשפחה ועוד. יוצא אפוא שהבנות בחברה האשכנזית המסורתית היו בעלות ידע רב משמייחסים להן, בשעה שמרבית הבנים היו בעלי ידע פחות מזה שמייחסים להם; לפיכך, הפער בין מידת הידע של רוב הבנים ושל רוב הבנות היה קטן מזה שהיה אפשר (ומקובל) לשער.

ר' משה הענוכש ירושלמי אלטשולר חיבר במאה ה-16 את ספר המוסר "ברנטשפיגל", שיועד במידה רבה לנשים. מתוך הצורך שחש להתנצל על כך שכתב את ספרו בידיש ולא בלשון הקודש, הוא נעזר במשל מן הגמרא (סוטה מ ע"א) העומד על ההבדל בין הרב הדורש בדברי הלכה לזה הדורש בענייני אגדה. לדבריו, דומה מחבר הספרים בלשון הקודש – כזה הדורש בהלכה – למוכר אבנים טובות, ואילו המחבר ספרים בידיש – בדומה לדורש באגדה – משול למוכר מיני סדקית. סחורתו של הראשון אמנם איכותית ויוקרתית יותר, אך רק קונים מעטים יכולים ליהנות ממנה. כך גם הספרות בידיש לעומת הספרות שבלשון הקודש: עממית יותר ויוקרתית פחות, אך כזו המגיעה אל הציבור הרחב ולא רק ליחיד סגולה. ככזו, הפכה הספרות הדתית בידיש לגורם ראשון במעלה בהפיכת הציבור הנשי לציבור בעל ידע תורני משמעותי; ציבור שצרך בקביעות ובלהט מיני סדקית שיקרו בעיניו כאבנים טובות.

ספר תפילות לנשים שאננות, איטליה, המאה ה-18 (בית המכירות "קדם")

קהילתן או הדריכו את חברותיהן בעניינים הלכתיים, על פי רוב הלכות נשים. ומעטות אף העלו על הכתב יצירות שונות, בעיקר תחינות לנשים, שהמוקדמת והנרחבת שבהן היא ה"מינקת רבקה", ספר מוסר לנשים שחיברה רבקה בת מאיר טיקטינר בידיש סמוך לשנת 1600. במקורות השתמרו גם עדויות על נשים מעטות ויוצאות דופן שהגיעו ברמת למדנותן לרמה קרובה לזו של למדנים גברים. עדות מפתיעה מספרת על מרים, זקנתו של מהרש"ל (מורנו הרב שלמה לוריא, 1510-1573), ש"תפסה ישיבה כמה ימים ושנים, וישיבה באוהל וילון לפני ואמרה הלכה לפני בחורים מופלגים" (שו"ת מהרש"ל, ירושלים תשל"ז, סי' כט).

באשר לרוב הציבור הנשי, מתברר כי גם הוא היה בעל השכלה רחבה בהרבה מכפי שנהוג להניח. רוב מכריע של הבנות היהודיות בחברה האשכנזית המסורתית ידעו לקרוא, בשל הצורך להתמצא בסידור ובחומש – הרבה יותר מן הנשים בחברה הלא יהודית באותה תקופה. הקריאה בלשון הקודש הייתה עבור רוב הנשים קריאה טכנית, שלא הייתה בצדה הבנה מעמיקה של פירוש המילים. אך יכולת הקריאה אפשרה לנשים גם קריאה בלשון יידיש, שהייתה המפתח לעולם עצום של ידע. בעקבות מהפכת הדפוס במאה ה-16, אירופה נשטפה בגל של ספרות תורנית בידיש במגוון סוגות: תרגומים למקרא, דרשות, מוסר, הלכה, תחינות ועוד. נשים עניות, שעבדו לפרנסתן וידן לא השיגה לקניית ספרים, לא יכלו לתרגם את ידיעת הקריאה שלהן להרחבה ממשית של עולמן הרוחני; אך נערות רבות שגדלו במשפחות אמידות, בנות המעמד הבינוני

לעיון נוסף

1. י' חובב, עלמות אהבון: חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ט, עמ' 406-445.
2. ח' טורניאנסקי, פולין: פרקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ותרבותם, 7 – בין קודש לחול: לשון, חינוך והשכלה במזרח אירופה, תל-אביב תשנ"ד.
3. S. Stampfer, "Gender Differentiation and the Education of Jewish Women", in: *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Portland 2010, pp. 167-189